

ΚΟΙΝΕΣ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ
ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΑΡΧΑΪΚΟΥΣ
ΧΡΟΝΟΥΣ: ΙΘΑΚΗ, ΣΠΑΡΤΗ, ΠΕΡΑΧΩΡΑ

Φλωρεντία Φραγκοπούλου

Διδάκτωρ Αρχαιολογίας (Ph.D., M.Phil.), MSc Πολιτιστικός Διαχειριστής,
Νέο Μουσείο Ακρόπολης, Τμήμα Μόνιμης Έκθεσης

Η παρούσα ανακοίνωση πραγματεύεται τη σχέση των λατρευτικών πρακτικών που διαμορφώνονται στον Αετό της Ιθάκης και των πελοποννησιακών ιερών της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη και της Ήρας στην Περαχώρα κατά τους πρώιμους Αρχαϊκούς χρόνους.

Με δεδομένη την περιορισμένη ανασκαφική έρευνα, που αφορά στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο στα νησιά της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης, το αρχαιολογικό υλικό, το οποίο αφορά στην εξέλιξη των λατρευτικών πρακτικών στα δύο νησιά, προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από το ιερό του Αετού, γεγονός που το καθιστά σημαντική πηγή πληροφόρησης για την Αρχαϊκή κοινωνία της Ιθάκης¹.

Η σύγκρισή του με τα άλλα δύο προαναφερθέντα ιερά, αυτό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη και το Ηραίο της Περαχώρας, γίνεται για δύο λόγους: α. ο τρόπος άσκησης της λατρείας, όπως δείχνει το σύνολο του ανεσκαμμένου υλικού, που χρονολογείται στην πρώιμη Αρχαϊκή εποχή, σε κάθε ένα από τα ιερά αυτά, είναι παραπλήσιος, και β. τα δύο ιερά της Πελοποννήσου αποτελούν βιβλιογραφικά σημεία αναφοράς ως προς την εξέλιξη και αποκρυστάλλωση της λατρευτικής συμπεριφοράς κατά τους Γεωμετρικούς και Αρχαϊκούς Χρόνους στον ελλαδικό χώρο.

Οι μελετητές σταθερά έχουν τονίσει κατά καιρούς τα κοινά στοιχεία των

1. Όλη η υπάρχουσα βιβλιογραφία για τον Αετό συγκεντρώνεται σε C. MORGAN, 'Figurative iconography from Corinth, Ithaka and Pithekoussai: Aetos 600 reconsidered', *BSAv*. 96 (2001), σσ. 195-227. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ 'Ithaka between east and west. The eighth century figured repertoire of Aetos', στο *Pictorial Pursuits. Figurative Painting on Mycenaean and Geometric Pottery* (eds. E. Rystedt & B. Wells) 2006. Stockholm: Nöström, σσ. 217-228. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, 'The elite of Aetos: religion and power in Early Iron Age Ithaca', στο *The Dark Age Revisited* (ed. A. Mazarakis Ainian) 2011, Volos: University of Thessaly, σσ. 113-125.

επιμέρους κατηγοριών ευρημάτων από τα τρία ιερά, με έμφαση στα μικροαντικείμενα (σφραγίδες, ειδώλια και κοσμήματα) από κεχριμπάρι, χαλκό, οστό και ελεφαντόδοντο². Τα μικροαντικείμενα αυτά παρουσιάζουν εξαιρετικές ομοιότητες, όπως και λεπτές, αλλά εξίσου σημαντικές, διαφορές ως προς τη θεματολογία τους και επομένως στη χρήση τους σε κάθε ένα από τα τρία ιερά.

Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις του υλικού από τα ιερά της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη, της Ήρας στην Περαχώρα και του ιερού στον Αετό, όπου η θεότητα που λατρευόταν από τη Γεωμετρική εποχή προς το παρόν παραμένει αταύτιστη, αφορούν έως και σήμερα στη συγκριτική στυλιστική εξέλιξη κάθε κατηγορίας ευρημάτων. Το αποτέλεσμα είναι τα όποια συμπεράσματα να περιορίζονται στην εμφατική ανάδειξη μόνο των ομοιοτήτων της κάθε κατηγορίας ευρημάτων με όρους καθαρά ιστορίας της τέχνης³. Οι ομοιότητες αυτές μάλιστα ερμηνεύονται μόνο ως αποτέλεσμα των εμπορικών δεσμών, που αναπτύσσονται από τα μέσα του 8ου αι. και εξής ανάμεσα στην Κόρινθο, ως κύρια εξαγωγική «δύναμη» κατά τους Αρχαίους χρόνους, και στον Αετό ως ενδιάμεσο σταθμό των Κορινθίων κατά τη διάρκεια της εμπορικής επέκτασής τους προς τη δυτική Μεσόγειο – ως προς αυτό είναι ενδεικτικό ότι για πολλά χρόνια ο Αετός λανθασμένα θεωρούνταν από πολλούς μελετητές ως αποικία των Κορινθίων⁴.

Στην παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται η μετάθεση του κέντρου βάρους από τη στυλιστική εξέλιξη των επιμέρους κατηγοριών αντικειμένων στη διερεύνηση του βαθμού στον οποίο οι λατρευτικές «συνήθειες», όπως αποτυπώνονται στα μικροαντικείμενα από τον Αετό, αντανακλούν τις ίδιες «έξεις» με αυτές των λατρευτών στα ιερά της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη και στο Ηραίο της Περαχώρας. Η συζήτηση που ακολουθεί, πιο συγκεκριμένα, αφορά στα ελεφαντοστέινα αντικείμενα από το ιερό του Αετού και ειδικότερα στις σφραγίδες (τετράπλευρες, ωειδείς, δισκόμορφες ή ζωμόμορφες) της Αρχαϊκής περιόδου, η βάση των οποίων κοσμείται με γρύπες, λιοντάρια ή φυτικά και γραμμικά κοσμήματα σε *intaglio*⁵. Στόχος είναι να προσδιοριστούν οι παράγοντες εκείνοι που έπαιξαν ρόλο στη διαμόρφωση της λατρευτικής πραγματικότητας στον Αετό κατά τους

2. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, 'Excavations in Ithaca, V: the Geometric and later finds from Aetos', *BSA* v. 43 (1948) σσ. 1-124; S. BENTON, 'Further excavations at Aetos', *BSA* v. 48 (1953), σσ. 260 κ.ε. J.M. STUBBINGS, 'PART TWO. IVORIES', στο *Perachora, the Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia: Excavations of the British School of Archaeology at Athens, 1930-1933 II, Pottery, ivories, scarabs, and other objects from the votive deposit of Hera Limenia*, Oxford 1962: Clarendon Press, σσ. 407-8.

3. Αυτό είναι εμφανέστατο στην παράθεση των ευρημάτων σε λίστες, όπου αναλύονται οι στυλιστικές ομοιότητες των ευρημάτων και από τα τρία ιερά, π.χ. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, *ό.π.*, S. BENTON, *ό.π.*, και J.M. STUBBINGS, *ό.π.*, σσ. 403-451.

4. Η σχετική συζήτηση παρατίθεται σε C. MORGAN, 2011, σ. 115.

5. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, *ό.π.*, σσ. 115-16, αρ. κατ. 10-15. S. BENTON, *ό.π.*, σσ. 346-347 αρ. κατ. C.55-C.65.

πρώιμους Αρχαίους Χρόνους και σε ποιο βαθμό αυτή η πραγματικότητα αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι δεσμοί των επιμέρους κοινωνικών ομάδων, που συμμετείχαν στην άσκηση της λατρείας στον Αετό.

Τα ελεφαντοστέινα αντικείμενα από τον Αετό

Στην πρωτογεωμετρική εποχή ο οικισμός στον Αετό γνωρίζει αλματώδη ανάπτυξη, όπως δείχνει η άφθονη κεραμική, που βρέθηκε κατά τις βρετανικές ανασκαφές στους αποκαλούμενους λιθωρούς, γνωστούς ως «cairns», και η οποία αποτελεί εξέλιξη της ντόπιας ύστερης μυκηναϊκής κεραμικής⁶.

Τα ελεφαντοστέινα αντικείμενα βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των βρετανικών ανασκαφών κατά τις δεκαετίες του 1930 και 1950 μέσα στα όρια του χώρου του ιερού κάτω από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που σχετίζονται με τον Ναό Ε του ιερού (τοίχοι 21 και 27)⁷.

Αποτελούν ένα από τα πολυπληθέστερα σύνολα ελεφαντοστέινων αντικειμένων της Αρχαϊκής Εποχής του ελλαδικού χώρου, τα οποία προέρχονται από Αρχαϊκό ιερό, μετά τα ιερά της Αρτέμιδος Ορθίας και της Ήρας στην Περαχώρα. Πρόκειται για ένα σύνολο αρκετών δεκάδων αντικειμένων διαφόρων κατηγοριών ένα σημαντικό μέρος των οποίων είναι δημοσιευμένο στο *Annual of the British School*: περόνες και κοσμήματα, κυρίως περιάπτα, διπλοί πελέκεις, ταινίες διακοσμημένες με γραμμικά μοτίβα, επιμήκη στελέχη με γραμμική διακόσμηση γνωστά ως «tubes», των οποίων η χρήση παραμένει άγνωστη, δίσκοι ακόσμητοι ή διακοσμημένοι επίσης με εγχάρακτα γραμμικά μοτίβα και μικρά ειδώλια ζώων, όπως πίθηκοι, λιοντάρια, σκύλοι και κριάρια, με ή χωρίς ανάγλυφη ή εγχάρακτη διακόσμηση στην κάτω επιφάνεια της βάσης τους⁸.

Οι υπόλοιπες κατηγορίες μικροαντικειμένων από τον Αετό, που χρονολογούνται από τη Γεωμετρική Εποχή μέχρι και τους ύστερους Αρχαίους Χρόνους, περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό ψήφων από κεχριμπάρι (με αντίστοιχα αντικείμενα να βρίσκονται σε μεγάλους αριθμούς εκτός Ελλάδας, στην Ιταλία και στην Αδριατική)⁹, μικρά χάλκινα περιάπτα σε σχήμα αγγείων (που μοιάζουν

6. W.A. HEURTLEY - H. LORIMER, 'Excavations in Ithaca I. LHIII-Protogeometric cairns at Aetos', *BSA* v. 33 (1933), σσ. 22-65. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, 1948, *ό.π.*, S. BENTON 1953, *ό.π.*

7. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, *ό.π.*, ειχ. 1-3. S. BENTON, *ό.π.*, ειχ. 3.

8. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, *ό.π.*, σσ. 114-21 και για τις σφραγίδες αρ. κατ. 10-15. S. BENTON, *ό.π.*, σσ. 346-48 και για τις σφραγίδες σσ. 346-47 αρ. κατ. C.55-C.65.

9. Για τη μεγάλη ποσότητα κεχριμπαριού, καθώς και για τα ευρήματα από κεχριμπάρι, βλ. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, *ό.π.*, σ. 117; S. BENTON, *ό.π.*, σσ. 354-356. C. MORGAN, 2011, σ. 118.

με αντίστοιχα ευρήματα από τον χώρο της Μακεδονίας)¹⁰, λίθινες σφραγίδες σε σχήμα σκαραβαίου (γνωστό εύρημα στην Κιλικία)¹¹, χάλκινα αντικείμενα, κυρίως κοσμήματα, αλλά και ειδώλια, με πιο χαρακτηριστικά τα συμπαγή ειδώλια αλόγων, ένα τύπο χάλκινων αφιερωμάτων γνωστών κατά κύριο λόγο από την Ολυμπία¹², ενώ πρέπει να αναφερθεί και μία χρυσή απόληξη περιάπτου με κοκκιδωτή διακόσμηση σε σχήμα κεφαλιού φιδιού από την Κρήτη¹³.

Ο κύριος προμηθευτής των προαναφερθέντων χάλκινων αλόγων, μεγάλου μέρους της κεραμικής από τη θέση του Αετού, καθώς και του συνόλου των μικροαντικειμένων, φαίνεται να είναι η Κόρινθος¹⁴. Το στοιχείο αυτό έχει άμεση σχέση με τη μακρά συζήτηση γύρω από το ποια ήταν η έδρα των τεχνιτών, που κατασκεύαζαν τα ελεφαντοστέινα αντικείμενα κατά την Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο στην Ελλάδα, από την οποία συζήτηση προς το παρόν δεν έχει προκύψει συγκεκριμένη απάντηση. Έχει διατυπωθεί η πρόταση ότι ένα μέρος των τεχνιτών, που ειδικευόταν στην κατασκευή των ελεφαντοστέινων αντικειμένων, είχε μεταφερθεί κατά τους Γεωμετρικούς Χρόνους από την Κρήτη στη Σπάρτη. Το πλήθος των ελεφαντοστέινων αντικειμένων στη Σπάρτη μάλιστα, η οποία θεωρείται σημαντικό κέντρο παραγωγής ελεφαντοστέινων αντικειμένων από τον 7ο αι. και εξής στον ελλαδικό χώρο¹⁵,

10. N. COLDSTREAM, *Geometric Greece*, London 2003: Routledge, σ. 184. C. MORGAN, 2011, σ. 119.

11. N. COLDSTREAM, *ό.π.*

12. S. BENTON, *ό.π.*, σ. 348 αρ. κατ. E.190-96, Πίν. 64-65. Για τα χάλκινα ειδώλια αλόγων από την Ολυμπία, βλ. W.-D. HEILMEYER, 'Frühe olympische Bronzefiguren. Die Tiervotive', στο *Olympische Forschungen*, vol. 12, Berlin 1979: De Gruyter σσ. 167-170. J.-L. ZIMMERMAN, *Les Chevaux dans l'art géométrique grec*. Mainz 1989: Philipp von Zabern. T.K. ANDREWS, *Bronzecasting at Geometric period Olympia and Early Greek Metal Sources*, unpublished Ph.D. diss., Brandeis University 1994.

13. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, *ό.π.*, 121, αρ. κατ. G4, Πίν. 46. M. ROBERTSON, 'Gold Ornaments from Crete and Ithaca', *BSA* v. 50 (1955), σ. 37.

14. Η βιβλιογραφία για τις σχέσεις Κορίνθου και Ιθάκης συγκεντρώνεται σε C. Morgan, 2001, σσ. 195-227, ιδίως σ. 220. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ 2006, *ό.π.* Βλ. επίσης N. SYMEONOGLU, *The Early Iron Age pottery and Development of the Sanctuary at Aetos, Ithaka (Greece)*, Washington 2002, unpublished Ph.D. dissertation, σσ. 65-67.

15. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, *ό.π.*, σ. 117. L. MARANGOU, *Lakonische Elfenbein- und Beinschnitzereien*, Tübingen 1969: Ernst Wasmuth Verlag. Για το περίπλοκο ζήτημα της επιλεκτικής ανάπτυξης εμπορικών δεσμών ανάμεσα στη Σπάρτη και άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου και του Αιγαίου, η οποία αφορά όχι μόνο στα ελεφαντοστέινα αντικείμενα αλλά και στην Δακωνική κεραμική, πρβλ. F. FRAGKOPOULOU, 'Lakonia and Samos during the Early Iron Age: a Revised Look at the Messenian War Dates', στο *Athanasia: the earthly, the celestial and the underworld in the Mediterranean from the late Bronze and the early Iron Age, International Archaeological Conference, Rhodes 28-31 May, 2009* (eds. N. Stampolidis, Kanta, A., and Giannikouri, A.), Hērakleio 2012: PanistēmioKrētēs, σσ. 101-110.

εξαφανίζεται από τον 6ο αι. π.Χ., γεγονός που εικάζεται ότι οφείλεται είτε στη βαθμιαία αντικατάσταση του ελεφαντόδοντου ως προϊόντος με απήχηση στο λατρευτικό κοινό από άλλα μέσα, όπως το μάρμαρο και ο χαλκός, υλικά που από την ύστερη Αρχαϊκή εποχή χρησιμοποιούνται για την κατασκευή μεγάλης κλίμακας αφιερωμάτων, είτε στην πιθανή μετακίνηση πολλών εξειδικευμένων τεχνιτών από τη Σπάρτη σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου όπου υπήρχαν μεγάλα πανελλήνια ιερά, όπως οι Δελφοί¹⁶. Στην περίπτωση του Αετού, το σύνολο των ελεφαντοστέινων αντικειμένων δεν έχει εξεταστεί λεπτομερώς ως προς τα τεχνικά χαρακτηριστικά του, επομένως, δεν είναι εύκολη η διεξαγωγή οποιοδήποτε συμπεράσματος σχετικά με την ταύτιση του εργαστηρίου που έχει παράξει τα αντικείμενα αυτά, ενώ το πλήθος των αντικειμένων είναι αρκετά μικρό σε σχέση ειδικά με τα ιερά της Σπάρτης και της Περαιχώρας, ώστε να μπορεί να σχετιστεί σε αυτή τη φάση της έρευνας τουλάχιστον με μετεγκατεστημένους τεχνίτες στην ίδια την Ιθάκη κοντά στο ιερό του Αετού.

Κατά συνέπεια, το μόνο ασφαλές συμπέρασμα, που μπορεί να διατυπωθεί σχετικά με την προέλευση των ελεφαντοστέινων αντικειμένων από τον Αετό είναι ότι αποτελούν προϊόν εισαγωγής από την Κόρινθο, η οποία είναι ο «μεσάζοντας» μεταξύ της Σπαρτιάτικης παραγωγής ελεφαντοστέινων αντικειμένων, όπως θα δούμε, και της κατανάλωσης των αντικειμένων αυτών από τους συμμετέχοντες στη λατρεία που αναπτύσσεται στον Αετό.

Οι ελεφαντοστέινες σφραγίδες από τον Αετό

Από το σύνολο των ελεφαντοστέινων αντικειμένων, που έχουν βρεθεί στον Αετό, η κατηγορία που παίζει ρόλο κλειδί στην κατανόηση της χρήσης της συγκεκριμένης κατηγορίας ευρημάτων στο ιερό είναι οι σφραγίδες¹⁷, είτε αυτές έχουν τη μορφή ολόγλυφων ζώων με βάση (δισκόμορφη, κυβόσχημη ή παραλληλεπίπεδη) είτε όχι. Και αυτό γιατί τα υπόλοιπα ελεφαντοστέινα αντικείμενα εμπίπτουν στην κατηγορία των αντικειμένων προσωπικού στολισμού,

16. Κ. ΚΟΠΑΝΙΑΣ, 'Some ivories from the Geometric stratum at the sanctuary of Artemis Orthia, Sparta: interconnections between Sparta, Crete and the Orient during the late eighth century BC', στο *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephorate of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005* (eds. W. Cavanagh, Gallou, C., and Georgiadis, M.), 123-131. London: The British School at Athens 2009, σσ. 129-30.

17. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, *ό.π.*, σσ. 115-16 αρ. κατ. 10-15. S. BENTON, *ό.π.*, σσ. 346-47 αρ. κατ. C.55-C.65.

και επομένως, μπορούν εξίσου να έχουν φορεθεί πριν από την εναπόθεσή τους στο ιερό ή να προορίζονται αποκλειστικά για αφιέρωση στη θεότητα.

Οι αποκαλούμενες «ζωόμορφες σφραγίδες» με τη μορφή συνηθέστερα ολόγλυφου λιονταριού γνωρίζουμε ότι υιοθετήθηκαν στην Αίγυπτο από τη δυτική Ασία ήδη από την 18η Δυναστεία και στην Κρήτη ήδη από την Πρώιμη Μινωική εποχή. Στην Ελλάδα εισάγονται κατά τη διάρκεια της Γεωμετρικής εποχής, ενώ η χρήση τους συνεχίζεται και κατά την Αρχαϊκή εποχή. Παράλληλα με τον εισηγμένο τύπο του λιονταριού, ο οποίος αρχίζει να απομακρύνεται σταδιακά από τα ανατολικά πρότυπα, αναπτύσσεται και ο τύπος των ζωόμορφων σφραγίδων με περισσότερο εγχώριο χαρακτήρα ύστερα από την προσθήκη νέων κατηγοριών ζώων εκτός του λιονταριού, όπως τα κριάρια, τα ελάφια και οι σκύλοι¹⁸. Η «πατρίδα» του νέου τύπου θεωρείται η Σπάρτη, όπου έχουν βρεθεί 160 τέτοιες σφραγίδες μεταξύ εκατοντάδων άλλων ελεφαντοστέινων αντικειμένων, συμπεριλαμβανομένων ειδωλίων, χτενών και πλακιδίων, στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας, τα οποία καλύπτουν όλο τον 7ο αι.¹⁹

Το γεγονός ότι οι υποκατηγορίες των ελεφαντοστέινων αντικειμένων που έχουν βρεθεί στον Αετό συνάδει σε γενικές γραμμές με τις κατηγορίες των ελεφαντοστέινων αντικειμένων του ιερού της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη και του Ηραίου στην Περαχώρα, όπως και το γεγονός ότι οι ζωόμορφες σφραγίδες προέρχονται όλες από ιερά όπου είτε λατρεύεται μία γυναικεία θεότητα είτε μία γυναικεία και μία ανδρική είτε ο Απόλλωνας (Ηραίο Άργους, Βάσσης, Δελφοί, Ελευσίνα, Έφεσος, Ιθάκη, Λεονίδι, Ολυμπία, Σίφνος, Σπάρτη, Τεγέα, Συρακούσες –όλα πρέπει να τονιστεί ιερά εκτός Αττικής και Εύβοιας)²⁰, πιθανότατα δηλώνει ότι μία από τις θεότητες που λατρεύονταν στο ιερό του Αετού ήταν γυναικεία –ας μην ξεχνάμε ότι έχει βρεθεί απεικόνιση ιερού γάμου σε λίθινη βάση, που βρίσκεται στο μουσείο στο Βαθύ, όπως και γυμνά ειδώλια, ένα γυναικείο και δύο ανδρικά, τα ανδρικά πιθανότατα λαβές αγγείων, και αγγεία με πλαστική διακόσμηση σε μορφή γυναικείων ειδωλίων²¹. Οι ζωόμορφες σφραγίδες μάλιστα από τον Αετό είναι 17²², πλήθος διόλου αμελητέο εάν αναλογιστεί κανείς ότι στην Περαχώρα, όπου έχουμε εκατοντάδες

18. J.M. STUBBINGS, *ό.π.*, σσ. 407-8.

19. R.M. DAWKINS, 'Ivory and bone', στο *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta. Excavated and Described by Members of the British School at Athens, 1906-1910* (ed. R. Dawkins), London 1929: Society for the Promotion of Hellenic Studies, σσ. 203-48. Βλ. επίσης υποσημ. 15 και 16 παραπάνω.

20. J.M. STUBBINGS, *ό.π.*, σσ. 407-10.

21. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, *ό.π.*, σ. 114 αρ. κατ. Β.1, Πίν. 46. C. MORGAN, 2006, σ. 219. Της ίδιας 2011 σ. 117.

22. Τόσες είναι οι αναγνωρισμένες και δημοσιευμένες σφραγίδες μέχρι στιγμής βάσει του ανεσκαμμένου υλικού από τους Βρετανούς.

ελεφαντοστέινα αντικείμενα, έχουν βρεθεί μόνο 12 σφραγίδες²³. Και στις δύο περιπτώσεις, του Αετού και της Περαχώρας, ο διψήφιος αριθμός ζωόμορφων σφραγίδων, φαίνεται κατά πολύ μικρότερος σε σχέση με τις 160, που έχουν βρεθεί στο ιερό της Αρτέμιδας Ορθίας στη Σπάρτη. Το γεγονός, ωστόσο, ότι όλες οι ζωόμορφες σφραγίδες προέρχονται από ιερά σημαίνει ότι είχαν πολύ συγκεκριμένη χρήση στα πλαίσια του λατρευτικού τυπικού πέρα από να αποτελούν απλά αφιερώματα.

Αρκετοί μελετητές πιστεύουν ότι πιθανότατα τα μικρά αυτά ειδώλια είχαν εξ αρχής αποκλειστικά αφιερωματική χρήση, καθώς το σχέδιο της ανάγλυφης ή εγχάρακτης διακόσμησης στην επιφάνεια έδρασής τους είναι αρκετά ρηχό και επομένως η χρήση τους πρέπει να ήταν διακοσμητική και όχι χρηστική. Προς ενίσχυση της άποψης αυτής χρησιμοποιούνται και κάποιες επιγραφές (IGii² 1443.266-7, 1455.9-10, 1460.26-27), αρκετά μεταγενέστερες, ωστόσο, σύμφωνα με τις οποίες η αφιέρωση τέτοιων ζωόμορφων σφραγίδων γίνεται και στον 4ο αι. π.Χ.²⁴, όπως και το ότι συγκεκριμένα ο τύπος του κριαριού και του ταύρου φαίνεται να αντιγράφει βάρη και όχι σφραγίδες από τη Φοινίκη, που είχαν τη μορφή των συγκεκριμένων ζώων²⁵. Παρόλαυτα, έχουμε ενδείξεις από την Περαχώρα ότι κάποιες από τις σφραγίδες, που έχουν βρεθεί εκεί, είχαν πραγματική χρήση: είτε έχουν επισκευαστεί (Α 37, 46) είτε έχουν ίχνη μεταλλικών συνδέσμων (Α 68) ή είναι φθαρμένες στις άκρες (Α 44, 45)²⁶. Επιπλέον, το γεγονός ότι οι σφραγίδες φέρουν διαμπερή οπή ανάρτησης στη βάση τους²⁷, δηλώνει ότι ο κάτοχός τους πιθανότατα τις φορούσε για να τις κουβαλήσει μαζί του. Αν και τα έως τώρα δεδομένα δε μας επιτρέπουν να είμαστε σίγουροι ότι η οπή ανάρτησης είχε αποκλειστικά αυτό τον σκοπό, μια τέτοια συνήθεια θα παρέπεμπε σε λειτουργία των ζωόμορφων σφραγίδων παρόμοια με αυτή των σφραγιδόλιθων της Μυκηναϊκής εποχής, τους οποίους θεωρείται πως ο ιδιοκτήτης κουβαλούσε μαζί του. Η ερμηνεία αυτή φαίνεται να ενισχύεται και από τη συγκεκριμένη γεωγραφική κατανομή των ζωόμορφων σφραγίδων, η οποία, όπως και η γεωγραφική κατανομή των σφραγιδόλιθων εντός του ελλαδικού χώρου²⁸, δεν είναι τυχαία. Και στις δύο περιπτώσεις

23. J.M. STUBBINGS, *ό.π.*, 407.

24. J.M. STUBBINGS, *ό.π.*, σ. 411.

25. J.B. CARTER, *Greek Ivory-carving in the Orientalizing and Archaic Periods*. New York 1985: Garland, σ. 100.

26. J.M. STUBBINGS, *ό.π.*, σσ. 411, 419-420. Για την αντίθετη άποψη, πρβλ. R.M. DAWKINS, 'Introduction', στο *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta* (ed. R. Dawkins), London 1929: Society for the Promotion of Hellenic Studies, σ. 20.

27. J.M. STUBBINGS, *ό.π.*, 410.

28. Για τη γεωγραφική κατανομή των σφραγιδόλιθων κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, βλ. B. EDER, 'The Power of Seals: Palaces, Peripheries and Territorial Control in the Mycenaean

υπάρχει συγκεκριμένος περιορισμός στη γεωγραφική «εξάπλωση» των δύο αυτών κατηγοριών αντικειμένων, στοιχείο το οποίο υποδηλώνει ότι και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για σφραγίδες, που κατείχε κλειστός κύκλος ανθρώπων και μάλιστα για συγκεκριμένη χρήση.

Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι στην Περαχώρα έχουν βρεθεί συνολικά πάνω από 100 σφραγίδες φτιαγμένες από ελεφαντόδοντο και οστό, η πλειονότητά των οποίων στυλιστικά είναι Πρωτοκορινθιακές και πιθανότατα έχουν κατασκευαστεί στην Κόρινθο²⁹. Παρά το γεγονός ότι η Σπάρτη θεωρείται, όπως προαναφέρθηκε, το μεγαλύτερο κέντρο παραγωγής ελεφαντοστέινων κατά τους Γεωμετρικούς και Πρώιμους Αρχαϊκούς Χρόνους, η ποιότητα των καλύτερων παραδειγμάτων ελεφαντοστέινων αντικειμένων, που έχουν βρεθεί στην Περαχώρα, είναι ανώτερη από αυτή της Σπάρτης³⁰. Επιπλέον, οι σφραγίδες της Περαχώρας διαφέρουν από της Σπάρτης καθώς οι τελευταίες είναι σαφώς επηρεασμένες από τα πρότυπα της εγγύς Ανατολής ενώ της Περαχώρας έχουν απομακρυνθεί από αυτά τα πρότυπα³¹.

Από τα παραπάνω, προκύπτει ότι κατά τους Πρώιμους Αρχαϊκούς Χρόνους η Σπάρτη φαίνεται να είναι το κέντρο που θέτει συγκεκριμένα λατρευτικά πρότυπα, τα οποία, όπως και η Περαχώρα, έτσι ακολουθεί και η Ιθάκη, προσαρμόζοντάς τα στις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας.

Εξαιρετικά σημαντικό ως προς αυτή την επιλεκτική υιοθέτηση συγκεκριμένων στοιχείων των λατρευτικών προτύπων είναι και η θεματολογία που ακολουθούσε η διακόσμηση των ελεφαντοστέινων σφραγίδων συγκεκριμένα και των ελεφαντοστέινων αντικειμένων γενικότερα από τον Αετό. Και στις σφραγίδες, όπως και στο σύνολο των ελεφαντοστέινων αντικειμένων, κυριαρχούν τα γραμμικά και φυτικά μοτίβα³², απουσιάζουν, ωστόσο, εντελώς οι μυθολο-

World', στο *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory Across the Borders, Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Region of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe. International Conference, University of Zagreb, 10-14 April 2005* (eds. I. Galanaki, I. Galanakis and H. Thomas) *Aegaeum* 27. Liège 2007: Universite de Liege, Histoire de l'art et archeologie de la Grece antique; Austin, TX: University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory, σσ. 35-45. Της ίδιας 'Im Spiegel der Siegel: Die nördlichen und westlichen Regionen Griechenlands im Spannungsfeld der mykenischen Paläste', στο *Keimelion. Elitenbildung und elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur Homerischen Epoche, Kongress vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg* (eds. E. Alram-Stern and G. Nightingale), Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission 27, Wien 2007, σσ. 81-124.

29. J.M. STUBBINGS, *ό.π.*, σσ. 407-408.

30. J.M. STUBBINGS, *ό.π.*, σσ. 403 κ.ε.

31. J.M. STUBBINGS, *ό.π.*, σσ. 407-410.

32. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, *ό.π.*, σσ. 115-16 αρ. κατ. 10-15. S. BENTON, *ό.π.*, σσ. 346-347 αρ. κατ. C.55-C.65.

γικές σκηνές, οι οποίες εμφανίζονται από τον 7ο αι. και καλύπτουν τον 6ο αι. τόσο στη Σπάρτη, όπως συμβαίνει με την απεικόνιση του Προμηθέα ή την Κρίση του Πάριδος³³, όσο και στην Περαχώρα, όπως συμβαίνει με τη ζωόμορφη σφραγίδα Α 23, η οποία απεικονίζει τον Αίαντα που κουβαλάει το σώμα του Αχιλλέα³⁴. Τα μυθολογικά μάλιστα θέματα κοσμούν συγκεκριμένες κατηγορίες ελεφαντοστέινων ευρημάτων από το ιερό της Ορθίας, τα πλακίδια και τις χτένες³⁵, δύο κατηγορίες ελεφαντοστέινων αντικειμένων, που δεν έχουν βρεθεί στον Αετό. Το γεγονός, επομένως, ότι τόσο οι συγκεκριμένες δύο κατηγορίες ελεφαντοστέινων αντικειμένων δεν απαντούν στον Αετό, όπως και το ότι η διακόσμηση των ελεφαντοστέινων ευρημάτων, συμπεριλαμβανομένων των ζωόμορφων σφραγίδων, του Αετού, περιορίζεται σε μυθικά τέρατα, όπως οι γρύπες, αλλά δεν επεκτείνεται σε μυθολογικές σκηνές, σημαίνει ότι η λειτουργία των ελεφαντοστέινων αντικειμένων στον Αετό δεν είναι πανομοιότυπη με αυτή των ελεφαντοστέινων στη Σπάρτη και στην Περαχώρα.

Αυτή η διαπίστωση αναμφισβήτητα έχει συγκεκριμένες προεκτάσεις ως προς τον ρόλο που παίζει το ιερό του Αετού στη διαμόρφωση των δεσμών των μελών της τοπικής κοινωνίας, της ίδιας της τοπικής κοινωνίας και των ταξιδιωτών, καθώς και τον ρόλο που κατέχει το συγκεκριμένο ιερό στη συνείδηση των τελευταίων, οι οποίοι φαίνεται να επισκέπτονται το ιερό διερχόμενοι από το νησί ακολουθώντας τις θαλάσσιες οδούς σύνδεσής του με πολλές άλλες περιοχές – ας έχουμε σταθερά υπόψη μας ότι το ιερό του Αετού βρίσκεται σε ένα νησί, που κατέχει κεντρικό ρόλο στις εμπορικές δραστηριότητες των Αρχαϊκών Χρόνων, όντας στο κέντρο των θαλάσσιων οδών μεταξύ Νάπολης και Απουλίας, Αδριατικής και Κρήτης³⁶. Οι επισκέπτες του ιερού στον Αετό, λοιπόν, είτε αυτοί είναι ντόπιοι είτε ταξιδιώτες, επιλέγουν να εναποθέσουν στο ιε-

33. R.M. DAWKINS, *ό.π.*, σ. 209 αρ. κατ. C,1, σ. 211 CIII, 1, σ. 223 αρ. κατ. CXXVII και T. CARPENTER, *Art and myth in ancient Greece*, London 1991: Thames and Hudson, Πίν. 291.

34. J.M. STUBBINGS, *ό.π.*, σσ. 409-10, όπου η σφραγίδα χρονολογείται στον 8ο αι. π.Χ. Παρόλαυτα, η συγκεκριμένη χρονολόγηση φαίνεται αρκετά πρόωμη και επισφαλής, ειδικά βάσει της χρήσης αποκλειστικά στυλιστικών κριτηρίων σε μια επιφάνεια τόσο μικρή όσο αυτή μιας μικρής τέτοιας σφραγίδας, όπως επιχειρεί ο Stubbings. Στην χρονολόγηση τέτοιων σκηνών θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη και η συζήτηση για την χρήση της μυθολογίας για πολιτικούς με την ευρύτερη έννοια σκοπούς, βλ. τη σχετική ανάλυση παρακάτω και υποσημ. 37 και 38.

35. R.M. DAWKINS, *ό.π.*, σσ. 204-16, 222-225.

36. Για τις σχέσεις της Δυτικής Πελοποννήσου, των Ιονίων νησιών, της Αιτωλοακαρνανίας, της Κρήτης και της Απουλίας, βλ. N. SYMEONOGLOU 2002, *ό.π.*, σσ. 106-107. C. MORGAN, *Early Greek States Beyond the Polis*, London 2003, σσ. 219-220. Της ίδιας 2011, σσ. 114, 116. A.M. SNODGRASS, *The Dark Age of Greece*, Edinburgh: Edinburgh University Press 1971, σ. 85.

ρό τη συγκεκριμένη κατηγορία αντικειμένων από ελεφαντόδοντο λόγω πρωτίστως της αξίας του υλικού, ωστόσο, η θεματολογία της διακόσμησης συνειδητά απέχει από μυθολογικές σκηνές, οι οποίες έχουν να διηγηθούν πάντα κάτι συγκεκριμένο και με συγκεκριμένο σκοπό.

Εφόσον οι μυθολογικές σκηνές είναι πολυπληθέστερες στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη και παρουσιάζουν μεγαλύτερη θεματολογική ποικιλία σε σχέση με αυτές του ιερού της Περαχώρας, αλλά δεν τις συναντούμε στο ιερό του Αετού, οι κατηγορίες ελεφαντοστέινων αντικειμένων, που έχουν χρησιμοποιηθεί σε κάθε ένα από τα τρία αυτά ιερά, ξεκάθαρα χρησιμοποιούνται με διαφορετικό σκοπό. Όπως φαίνεται, η εμφάνιση των μυθολογικών παραστάσεων στα δύο ιερά της Πελοποννήσου σχετίζεται με τη διαφορετική εμβέλεια των ιερών αυτών και με τον ρόλο αντίστοιχα, που καλείται κάθε ένα ιερό να παίζει ως προς τη χάλκευση στενότερων δεσμών μεταξύ των τοπικών κοινοτικών. Η ευρύτερη γεωγραφική εμβέλεια του ιερού της Αρτέμιδος Ορθίας και του Ηραίου της Περαχώρας κατά τους Αρχαϊκούς χρόνους αποδεικνύεται και από τον μεγαλύτερο όγκο υλικού, κεραμικής και λοιπών ευρημάτων, που έχει βρεθεί στα δύο ιερά, και σίγουρα σχετίζεται με τον τρόπο, που πραγματοποιείται η μακρά διαδικασία του συνοικισμού στη Σπάρτη και στην Κόρινθο αντίστοιχα κατά την Αρχαϊκή εποχή, ο οποίος και οδηγεί στη δημιουργία των κατά τόπους πόλεων-κρατών³⁷. Είναι γενικά αποδεκτό ότι στην αποκρατάλωση της λειτουργίας της πόλεως-κράτους από τους ύστερους Αρχαϊκούς Χρόνους και εξής κεντρικό ρόλο έπαιξε η μυθολογία και ο τρόπος, που προβάλλονταν συγκεκριμένες ιδέες γύρω από τις καταβολές των γηγενών και μη πληθυσμών κάθε περιοχής, και αντίστοιχα γύρω από τις αξιώσεις, που προέκυ-

37. Η συζήτηση που αφορά στην δημιουργία των πόλεων-κρατών είναι μακρά, εδώ παρατίθενται οι πιο πρόσφατες μελέτες που διαμορφώνουν την τρέχουσα προσέγγιση στο ζήτημα, C. MORGAN, 'Ethne, ethnicity, and early Greek states, ca. 1200-480 BC: an archaeological perspective', στο *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Harvard, Center for Hellenic Studies: Harvard University Press 2001, σσ. 75-112. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ *Early Greek States beyond the Polis*. London and New York 2003: Routledge. C. SOURVINOU-İNWOOD, 'Early Sanctuaries, the eighth century and ritual space: fragments of a discourse', in *Greek Sanctuaries: New Approaches* (eds. N. Marinatos and R. Hägg). London 1993: Routledge, 1-17. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ 'Further aspects of polis religion', in R. Buxton (ed.), *Oxford Readings in Religion*, Oxford 2000: Oxford University Press, σσ. 38-55. Για το ζήτημα του συνοικισμού στην Κόρινθο, βλ. C. MORGAN, *Isthmia, Excavations by the University of Chicago under the Auspices of the American School of Classical Studies, Vol. VIII: The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary*, Princeton 1999: The American School of Classical Studies at Athens. Για τον συνοικισμό της Σπάρτης, βλ. F. FRAGKOPOULOU, *Spartan sanctuaries and Laconian Identity Between 1200 and 600 BC*, Ph.D., University of London 2011. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ *Laconian Identity and Spartan Sanctuaries in the Making*, Oxford: Archaeopress (υπό έκδοση).

πταν από συγκεκριμένες ομάδες κάθε φορά ως προς τη νομή της εξουσίας σε κάθε περιοχή³⁸.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, όπως επισημαίνεται και από τους ανασκαφείς των αρχών του 20ού αιώνα, τα πλησιέστερα παράλληλα των σφραγίδων από τον Αετό βρίσκονται στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη³⁹. Με δεδομένους τους στενούς εμπορικούς δεσμούς της Ιθάκης και της Κορίνθου, και με τα μέχρι τώρα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας, οι ελεφαντοστέινες σφραγίδες, όπως και τα υπόλοιπα ελεφαντοστέινα αντικείμενα, έφτασαν στο ιερό του Αετού από τη Σπάρτη μέσω της Κορίνθου. Αυτό σημαίνει ότι οι συμμετέχοντες στη λατρεία του ιερού στον Αετό ακολουθούν τα λατρευτικά πρότυπα, που έχουν τεθεί σε ιερά της Πελοποννήσου (τα οποία εξυπηρετούν πολύ μεγαλύτερο αριθμό επισκεπτών, πιθανότατα ντόπιων και όχι ταξιδιωτών) και πιο συγκεκριμένα το πρότυπο, που έχει καθιερωθεί στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη, το οποίο καθορίζει και τα πρότυπα που ακολουθά και η Περαχώρα, όπως καταδεικνύεται και από την σχετική πρωιμότητα των ελεφαντοστέινων αντικειμένων από τη Σπάρτη. Και στις τρεις περιπτώσεις, έχουμε να κάνουμε με λατρεία γυναικείων θεοτήτων ή με ζεύγος γυναικείας και ανδρικής θεότητας.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια η χρήση ζωόμορφων σφραγίδων φαίνεται πως επιτελεί συγκεκριμένη χρήση, η οποία δεν περιορίζεται στην απλή ανάθεση προς τη θεότητα ή τις θεότητες.

Τέλος, το ότι τα ελεφαντοστέινα αντικείμενα από τον Αετό της Ιθάκης δεν

38. Οι μηχανισμοί της χρήσης της μυθολογίας και η νομή της εξουσίας από διαφορετικές ομάδες κατά τους Αρχαϊκούς και Κλασικούς Χρόνους ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές και οικονομικές (με την ευρεία έννοια) συνθήκες βρίσκονται στο επίκεντρο της συζήτησης σε σχέση με τη δημιουργία των κατά τόπους πόλεων-κρατών ήδη από τη δεκαετία του 1970. Ωστόσο, ο τρόπος που τα ιερά λειτουργούν μέσα στο πλαίσιο αυτό απασχολεί τους ερευνητές τα τελευταία περίπου είκοσι χρόνια. Για την περίπτωση της Σπάρτης, βλ. F. FRAGKOPOULOU, 2011. I. MALKIN, *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*. Cambridge 1994: Cambridge University Press. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ 'Territorial domination and the Greek sanctuary,' στο *Religion and Power in the Ancient Greek World* (eds. P. Hellström and B. Alrotheds), Uppsala 1996: University of Uppsala, σσ. 75-81. Γενικά βλ. C. CALAME, "Myth et 'rite' en Grèce: Des categories indigenes?," *Kernos* v. 4 (1991), σσ. 179-204. J.M. HALL, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*. Cambridge 1997: Cambridge University Press. Του ίδιου *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*. Chicago and London 2002: University of Chicago Press. C. BRILLIANTE, 'History and the historical interpretation of myth,' στο *Approaches to Greek Myth* (ed. L. Edmunds). Baltimore and London 1990: Johns Hopkins University Press, σσ. 91-140.

39. W.A. HEURTLEY - M. ROBERTSON, *ό.π.*, σσ. 116-117.

κοσμούνται με μυθολογικές παραστάσεις δε σημαίνει φυσικά ότι οι κάτοικοι της Ιθάκης δεν είχαν τη δική τους μυθολογία και δεν μοιράζονταν κοινά στοιχεία καταβολών και αντιλήψεων ή νοοτροπίας. Ωστόσο, η γεωγραφική θέση του ιερού, όπως δηλώνεται και από τον μεγάλο όγκο Πρωτοκορινθιακής και Κορινθιακής κεραμικής και τα υπόλοιπα ευρήματα από κεχριμπάρι, χρυσό, ασήμι και χαλκό, όλα εισηγμένα, δηλώνουν ότι ναι μεν η άρχουσα τάξη δήλωνε την παρουσία της με τη χρήση των ίδιων κατηγοριών αντικειμένων, που χρησιμοποιούν και οι υπόλοιπες κατά τόπους ελίτ στα άλλα σύγχρονα ιερά του ελλαδικού χώρου, ωστόσο, λόγω της θέσης του νησιού οι κάτοικοι της Ιθάκης, όντας ανοιχτοί στις ξένες επιρροές από πολύ νωρίς, φαίνεται να μη χρειάζονται κατά τους Πρώιμους Αρχαϊκούς Χρόνους έναν μηχανισμό χάλκευσης των δεσμών τους, που να βασίζεται στην πρωτοκαθεδρία της μυθολογίας, με τον τρόπο που βασίζονται στη μυθολογία τα δύο Πελοποννησιακά ιερά κατά την ίδια περίοδο⁴⁰.

Επομένως, ο τρόπος, που η λατρεία στο ιερό του Αετού διαμορφώνεται κατά την Πρώιμη Αρχαϊκή εποχή και αναπτύσσεται, καθορίζεται σε ένα σχετικό βαθμό από τα πρότυπα της λατρευτικής συμπεριφοράς, η οποία ορίζεται στα ιερά της Πελοποννήσου, με τα επιμέρους χαρακτηριστικά να καθορίζονται αποκλειστικά από τις τοπικές συνθήκες.

ABSTRACT

SHARED RITUAL PRACTICES AND SOCIAL IMPLICATIONS DURING THE EARLY ARCHAIC TIMES: ITHACA, SPARTA, PERACHORA

Dr Florentia Fragkopoulou

The New Acropolis Museum, Permanent Exhibition Department

The present paper focuses on ritual practices as demonstrated at Aetos on Ithaca and two of the most prominent Peloponnesian sanctuaries, that of Artemis Orthia at Sparta and Hera at Perachora, as well as the way that these practices reflect the strengthening of ties among the participant populations

40. Η χρήση της μυθολογίας στα ιερά της Ιθάκης φαίνεται να αποκτά κεντρικό ρόλο με την ανάπτυξη της λατρείας στο σπήλαιο της Πόλης και την πιο εντατική κατοίκηση της βόρειας Ιθάκης από τα τέλη του 7ου αι. και κατά τον 6ο αι. π.Χ., C. MORGAN, 2011, *ό.π.*, σσ. 113, 120, η οποία, χρειάζεται ξεχωριστή ανάλυση.

over the Archaic period. Due to the lack of systematic research in the Ionian Islands, the material yielded at Aetos remains the only known and published material concerning the way that the Archaic community on the island shaped and developed. In the present paper, a comparison between the material from Aetos and finds from the two aforementioned sanctuaries at Peloponnesus is drawn with emphasis placed on ivory finds (a clearly luxurious category of finds) and more specifically on the little couchant animal seals. The reason is double: first, the way that worship is practiced over the Archaic period at all three sanctuaries is similar, and second, the two Peloponnesian sanctuaries form two steady points of reference in scholarly work to date concerning the way that worshipping behaviour shapes during the Archaic times in the Greek mainland. Current work on the artefacts from the three sanctuaries has been devoted exclusively on their stylistic characteristics, which are seen as the sole result of trade relationships between Corinth and Ithaca. In this discussion I am shifting emphasis on the specific ritual use of this very distinctive category of finds, that is ivory seals in the form of couchant animals. A series of very intriguing conclusions emerges as robust for future research. Worshipping trends regarding the production and employment of ivory animal seals appear to be established at Sparta and followed by the Heraion at Perachora and Ithaca. The seals are circulated through Corinth as a category of objects with a clear ritual function, different at each sanctuary, as indicated by the motifs chosen to decorate the surface of the seals' base. The absence of mythological scenes at Aetos, in particular, not only on seals but also on the surface of all other ivory categories from the site, indicate that worship at Aetos involved mythology in a different way compared to the two Peloponnesian sanctuaries. This is an issue of acute importance that seems to be connecting to the process of synoecism at Sparta and Corinth, and a different form of community ties consolidation at Ithaca, as expressed through the participation in worship and the enactment of specific rituals that involve in turn particular categories of finds and their deliberate decoration with mythological subjects.

